

مدارس قم در دوره صفویه

۵

مدارس طباطبائی

مدرسۀ مؤمنیه :

این مدرسه در دوره سلطنت شاه سلطانحسین صفوی بوسیله یکی از امراء در بار او - مؤمن شاملو (۱) - در قم بنا شده، و مدرسۀ ای بزرگ و مزروح بوده است. کتابخانه مهمی نیز داشته که تعدادی از نسخ آن - پس از متروک ماندن مدرسۀ مزبور - در بیوتات علمی قم نگهداری میشد. و پس از تجدید بنای اخیر کتابخانه جدید مدرسۀ منتقل گردید (۲).

در کتیبه سردر بنا - که تا پیش از تجدید بنا باقی بود - ابیاتی بخط نستعلیق نوشته شده بود؛ که متن آن را قبل از این در جاهای مختلفی آورده‌ام و برای تکمیل این مبحث در اینجا نیز نقل می‌شود:

- ۱- وی طبع شعر نیز داشته. و شرح حال و نمونه اشعارش در تذکره نصر آبادی (چاپ مرحوم وحید دستگردی - ص ۳۵) دیده میشود. و نیز ترجمۀ مختصر و نمونه شعر برادرش محمد جعفر بیگ.
- ۲- از جمله نسخه ای از نکاح وافی - تألیف فیض کاشانی.

در زمان شه ستاره شیم	آسمان طبل و آفتاب علم
الذی صاح حکم نافذه!	عن سوادالقلوب قم یاغم ا
خسرو عهد و داور دوران	شاه گیتی و قیله عالم
ساخت این مدرس سپهر اساس	که از آن شد بنای دین محکم
ساخت بر شیعیان آل علی
یافت اتمام این خجسته بنا	که بود کعبه سان مطاف امم
عبده بندگان در گاهش	مؤمن شاملو امیر عجم
ز در قم افهم از پی تاریخ	بهترین مدارس عالم

۱۱۱۳

در فاصله چهار بیت نخستین و ابیات اخیر، تا چندی پیش سنگ نبشته‌ای قرار داشت که موقوفات مدرسه بتفصیل در آن ذکر گردیده بود. این لوح - سنگی نیز بمنظور تصرف موقوفات مزبور، بوسیله موقوفه خواران معدوم گردید!

مدرسه خان :

مدرسه خان قم در سال ۱۱۲۳ بوسیله مهدی قلی خان فرزند علی قلی خان خلجی قمی - حکیم و عارف بزرگ دوره صفوی (۱) - بنیاد گردیده است. این مدرسه دارای

۱- علی قلی بن قرنجفای خان خلجی قمی از قدماء شاگردان محقق آقا حسین خونساری و ملا شمس کیلانی و در قم متولی بوده، (تذکره نصر آبادی - ص ۳۱) و در فلسفه و علوم دیگر تصنیفات داشته است که از جمله:

۱- احیاء حکمت مشتمل بر همگی مباحث منطق و حکمت. در ۹ صفر ۱۰۷۶ جزء اول آنرا پایان برده است و در همانجا ذکر میکند که در آن هنگام ۵۶ سال داشته. از مقایسه این دو تاریخ بدست می آید که وی در حدود سال ۱۰۲۰ بدنیاً آمده است (ذریعه ۱-۳۰۸).

۲- خزائن جواهر القرآن در جمع و تفسیر آیات مربوط باصول عقائد و تفصیل معاد و قصص و مواظ و احکام و حکم قرآن مجید و دیگر مباحث

کتابخانه‌ای نیز بوده که کتاب‌های آن را خان مزبور گردآوری و وقف نموده بوده است (۱).

تاریخ بنای مدرسه را مهدیقلی خان، خود در وقفنامه نسخه اصل کتاب «خزائن جواهر القرآن» پدر خویش - که بر ساکنان مدرسه وقف نموده - ذکر

→

قرآنی . در رمضان ۱۰۸۳ بتألیف کتاب آغاز کرده و آنرا در چهار مجلد به پایان برده است . نسخه اصل آن در قم است (ذریعه ۷-۱۵۴). نسخه دیگری نیز در دفتر ششم نسخه های خطی - نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران - ص ۳۶۹ معرفی شده .

۳- فرقان الرأیین و بیان الحکمتین در شرح ۲۴ مسأله از مسائل مورد اختلاف بین قدماء فلاسفه و متأخرین . نسخه در تهران (ذریعه ۱۶-۱۷۴).

۴- شرح اثولوجیا که در خزائن و فرقان بآن ارجاع داده است (ذریعه ۱۳-۶۳).

۵- الایمان الکامل در حکمت و معارف که در خزائن از آن یاد کرده است (ذریعه ۳-۵۱۴)

۱- مهدیقلی خان خود از اهل فضل بوده ؛ و طبع شعر نیز داشته است . در شعر «صفا» تخلص مینموده . شرح حال و نمونه شعرش در تذکره نصرآبادی (ص ۳۱) دیده میشود . در ذریعه ۲/۹:۹:۶ از دیوان اشعار و پاره ای از مآخذ شرح حال او سخن رفته است . وی کتاب بزرگی نیز بنام «سمااء الاسماء» در لغت عربی بفارسی تألیف نموده که مفصل و شبیه دائرة المعارف ، و بنام شاه سلطاننحسین صفوی نوشته است . نسخه ای از آن در کتابخانه ملک تهران وجود دارد (فرهنگنامه های عربی فارسی - ص ۲۳۷)

ذکر این نکته بی مناسبت نیست که عموی مهدیقلی خان نیز بنام « منوچهر خان » از اهل فضل بوده ؛ و در ۱۰۶۰ از مجلسی اجازه روایت گرفته است (ذریعه ۹:۶۱۰).

و تصریح کرده است (۱) .

قبرخان بانی مدرسه در کنار راهرو ورودی آن قرار داشت که اینک جزء پیاده رو مقابل میدان آستانه قم شده . بنای مدرسه نیز که در این اواخر مشرف بویرانسی بود ، بوسیله مرحوم آیتاله بروجردی قدس سره تجدید گردید .

مدرسه جانی خان:

این مدرسه که روبروی سردر ورودی مسجد جامع قم قرار دارد بوسیله جهانگیرخان نامی که بنابر مشهور از رجال دوره صفویه قم بوده است ، بنا گردیده . ظاهراً تا اواخر قرن دوازدهم معمور و طلبه نشین بوده است . لیکن حاج میرزا نصرالله مستوفی گرگانی که در اوایل دوره ناصری بمرمت مدرسه همت گماشت ، دروقف نامه چند قطعه زمینی که برای مدرسه وساکنان آن قرارداد است ، از آن بعنوان «مدرسه قدیمه مخروبه» یاد میکند .

بعضی از نویسندگان (۲) احتمال داده اند که بنای مدرسه مربوط بدوره قبل از صفویه باشد . ولی قرائنی در دست است که این احتمال را تضعیف میکند . و در هر صورت پاره ای استحسانات و اجتهادات تاریخی بی وجه که اخیراً بعضی در مورد بانی و تاریخ بنای مدرسه اظهار نموده اند (و حتی حقیر هم در اثر حسن ظن باظهار کننده - بتوهم اینکه سند و شاهدهی برای گفته خود در دست دارد - چند سال قبل درجائی نقل نموده ام) بطور کلی دور از واقع و نادرست است .

۱ - ذریعه ۷ : ۱۵۴ و ۱۲ و ۲۲۸ و ۹۲ و ۶۰۹ .

۲ - مؤلف راهنمای قم (در معرفی آثار و ابنیه آستانه مقدسه - چاپ

* * *

تجدید بنای مدرسه فیضیه :

بنای نخستین مدرسه آستانه مقدسه حضرت معصومه (فیضیه) چنانکه گذشت ، در قرن پنجم هجری انجام گرفته ؛ و سپس در دوره شاه طهماسب صفوی تجدید شده ؛ و پس از آن نیز مکرر تعمیر و مرمت گردیده است .

از بنای شاه طهماسب - در حال حاضر - بجز ایوان جنوبی مدرسه که در واقع سردر ورودی صحن عتیق آستانه مقدسه بوده است ، اثری برجای نیست . ایوان مزبور بطول ۱۱۲۰ و عرض ۴ و ارتفاع ۱۲۵۰ متر در شمار بهترین بناهای دوره صفوی قم است . ازاره این ایوان با بدنه با ارتفاع ۱۷۵۰ متر کاشی خشتی ، و جرزهای طرفین ، پیشانی و بدنه آن تازی مقرنس کاری سقف ، با کاشیهای معرق نفیس تزیین شده و بالای این قسمت در داخل ایوان کتیبه ایست از کاشی معرق لاجوردی بخط ثلث مورخ ۹۳۹ که متن آن را در بحث از بنای اصلی مدرسه نقل نمودیم . در ردیف بالای همین کتیبه ، آیه مبارکه « آمن الرسول بما انزل الیه من ربه ... » تا جمله « و علیها ما اکتسبت » بخط کوفی و برنگ طلائی نوشته شده است .

سقف ایوان با مقرنسهای ظریف و بسیار زیبای گچی تزیین ، و بطرز جالبی رنگ آمیزی گردیده است . بالای طاق - در محل تلاقی دوهلالی ایوان - نوشته شده : « عمل سلطانی قمی » . بالای در ورودی صحن عتیق - زیر کتیبه کمربندی - کتیبه دیگریست که در آن دو بیتی معروف :

الهی بحق بنی فاطمه که بر قول ایمان کنی خاتمه
اگر دعوتم رد کنی و رقبول من و دست و دامن آل رسول

بخط نستعلیق بر کاشی معرق نوشته شده . و در آخر ایات بطور عمودی خوانده میشود : « کتبه اسمعیل بن ابراهیم الاسترآبادی » . وزیر این کتیبه نیز لوحه ایست از کاشی که بر آن ظاهر آ جمله « نادعلی ... » را بخطوط بنائی رسم نموده اند .

در میان تزیینات کاشیکاری طرفین پیشانی ایوان، دو تریج دیده میشود که در هر یک چهار کلمه علی و چهار کلمه محمدرابطرز جالبی ترسیم کرده اند. در بحث از بنای اصلی این مدرسه، اطلاعات تاریخی مستندی پیرامون وضع بنا و دیگر خصوصیات آن در دوره صفوی بدست داده شد. و در اینجا از تکرار آن مطالب خود داری میشود.

تعمیر مدرسه رضویه:

مدرسه رضویه - بشرحی که پیش از این گذشت - در اوایل قرن هفتم از مدارس بزرگ و معمور قم بوده؛ و سید عبدالکریم بن طاوس - دانشمند شیعی قرن مزبور - در کتابی که در تعیین مکان دفن حضرت امیر المؤمنین (ع) تألیف نموده است، از این مدرسه یاد میکند.

این مدرسه در دوره صفویه یکبار تعمیر شده. و لوحی سنگی که در یکی از طاق نماهای سردر قدیم آن قرار دارد، حاکی از این مرمت است. متن لوح مزبور چنین است:

هو الفتح

این تازه بنا که هست در خوبی فرد

هرگز نرسد بسا کفانش غم و درد

از روی یقین گفت خرد تاریخش

سرکاری ابدال بیک آبادش کرد

۱۰۹۳

سردری که این لوح سنگی در کنار آن قرار دارد، در شمال بنای مدرسه واقع شده، و خود بنائی کهن بشمار میرود. سقف آن مقرنس گچی، و پیشانی بنا مزین بکاشیکاری بوده است که در حال حاضر بیشتر کاشیها فرو ریخته. همچنانکه کتیبه کمر بندی بنا که از کاشی خشتی بوده، نیز فرو ریخته و تنها یکی دو خشت باقی است که آنها سیاه شده و از همین یکی دو خشت میتوان تشخیص داد که متن کتیبه ایباتی بوده است که بخط نستعلیق بر زمینه زرد نوشته شده بوده. (ادامه دارد)